

trant van zijn radio-praatjes: interessant en verhelderend, maar soms aanvechtbaar en vaker nog gedateerd. Men kan bijvoorbeeld van mening verschillen over de vraag of de nederlaag van nazi-Duitsland op precies vier fatale beslissingen van Adolf Hitler is terug te voeren, zoals men ook vraagtekens kan plaatsen bij de actualiteitswaarde van een biografisch portret van Michael Gorbatsjov. Interessanter is het dan te lezen over het bezoek dat Hiltermann in 1938 als jong verslaggever aan de *Reichsparteitag* te Neurenberg bracht, of te vernemen over de rondreizen die hij al begin jaren dertig door de Sovjetunie ondernam.

Hiltermann is een markante persoonlijkheid die geboren is in Buenos Aires, in zijn Amsterdams grachtenpand een privé-butler in dienst had, en in de jaren vijftig en zestig eigenaar was van *de Haagse Post*. De ondertitel van zijn memoires luidt *Belevenissen, herinneringen en overpeinzingen uit de twintigste eeuw*. Het is jammer dat de persoonlijke herinneringen en belevenissen door de overpeinzingen worden overvleugeld.

Jan-Jaap van den Berg

K. Bosma, C. Wagenaar, ed., *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam: N Ai uitgevers, 1995, 536 blz., f99,50, ISBN 90 72469 90 9).

Wederopbouw is een begrip dat menigeen associeert met 5 mei 1945, bevrijdingsfeesten, de terugkeer van de prinsesjes, vadtje Drees, het Wilhelmus voor op de tong, het eten op de bon en de schouders eronder. Maar wanneer begon de wederopbouw echt? Wie het imposante boek over de wederopbouw *Een geruisloze doorbraak* opslaat, ziet dat vrijwel de helft is gewijd aan de periode tot 1945. Het boek dat onder redactie van Koos Bosma en Cor Wagenaar door een keur van deskundigen is gemaakt, opent met een aantal hoofdstukken waarin de Duitse bouw-cultuur van voor de oorlog een belangrijke plaats inneemt. Duitsland was een snel industrialiserende natie en natuurlijk vonden Nederlandse architecten dat interessant. Zeker, er was een tendens naar een zogeheten volkse, 'streekeigen', historiserende en toch moderne stedenbouw. In ons land manifesteerde die zich vanaf de jaren twintig in de zogenaamde Delftse School die in Duitsland pendanten had in bijvoorbeeld de *Stuttgarter Schule* en het werk van de bouwkundige Paul Schmitthenner die met zijn boek *Baukunst im Neuem Reich* (1934) tot na de oorlog ook in Nederland invloed uitoefende. Het rurale, volkseigene bouwen vond ook in Scandinavië ingang. In Nederland was de Delftse School met de hoogleraar M. J. Granpré Molière als grondlegger; het Nieuwe Bouwen met zijn meer cosmopolitische en streng-functionalistische bouwstijl was uit de gratie. De inzichten van de Delftse School wogen zwaar bij de wederopbouw in 1941 en 1942 van Rhenen, Scherpenzeel en Wageningen; wie een dagje over heeft kan met name in Scherpenzeel en Wageningen de nog redelijk ongerepte bouwensembles van de Delftse School aanschouwen. Met fascisme had de Delftse School niet veel van doen, wel met een hang naar een historiserende, hiërarchische samenleving waarin het gezag van kerk en stadhuis centraal hoorde te staan en waarin het 'authentieke' baksteen, ornamenten naar middeleeuwse trant en een ambachtelijk imago hoog werden gewaardeerd, ondanks een groeiend inzicht dat het moderne leven om massabouw niet heen kon. De oorlog verhevigde dat inzicht: *Reichswohnungkommissar* Robert Ley 'achtte rationalisatie en standaardisatie onvermijdelijk. De massawoningbouw die hieruit voortkwam, sloot op geen enkele wijze aan bij het rurale, volkse ideaalbeeld. Door de escalatie van de oorlog werd de bloed- en bodem ideologie verdrongen dooreen modemiseringdwang. Echo's hiervan drongen ook door in Nederland', aldus de inleiding van *Een geruisloze doorbraak*. Zoals Duitsland zijn *Kommis-*

sar had, kreeg Nederland zijn regeringscommissaris voor de wederopbouw, dr. ir. J. A. Ringers die door generaal Winkelman was benoemd in de zomer van 1940. Ringers, een 'verlicht despoet' en een moedig man, kreeg veel macht, en gebruikte hem om in snel tempo beschadigde gebieden te herinrichten. In 1943 werd hij opgepakt wegens illegale activiteiten; in juni 1945 keerde hij terug als Minister van Openbare Werken en Wederopbouw. Hij hoefde niet van voor af aan te beginnen — vanaf de invoering van de vrijwel algehele bouwstop in 1942 waren architecten begonnen het nietsdoen te verdrijven met het maken van plannen. Door overheid en particulieren werden prijsvragen uitgeschreven, en de resultaten werden gepubliceerd in bouwkundige bladen die bleven verschijnen. De NSB deed via secretaris-generaal dr. T. Goedewaagen van het departement Volksvoorlichting en Kunsten pogingen de architectuur in groot-Germaanse stijl te stroomlijnen. Dat was op zich niet verbazingwekkend. Verwonderlijker is dat niet-nazi architecten konden blijven publiceren, en dat er plannen werden gemaakt voor bijvoorbeeld een boerderij met theeschenkerij in Amsterdam. De verwondering past in de algemene verbazing van hen die de oorlog niet meemaakten en nu zien dat het leven 'gewoon' doorging.

De echte stroomversnelling in de wederopbouw ontstond na 1945. Bosma en Wagenaar hebben het verslag van de enorme bouwactiviteiten die na 1945 ontstond, goed afgeperkt. Wordt immers tegenwoordig alles wat tussen 1945 en 1960 is gebouwd als wederopbouw betiteld, in hun boek gaat het in essentie om herstel en vervanging van wat vernield was, en niet om de talloze stadsuitbreidingen zonder meer. Dat neemt niet weg dat vooral vervangende nieuwbouw — en dat maakt de wederopbouw zo interessant — gebeurde aan de hand van uitvoerige en zeer ingrijpende stedenbouwkundige plannen waarvan de basis vaak al lang voor de oorlog of tijdens de oorlog was gelegd. Over die plannen is veel en met inzicht geschreven in *Een geruisloze doorbraak*; dat heeft voorkomen dat het boek wat de Amerikanen noemen *parochial* is geworden en zich concentreert op dat ene dorpsgezicht of die enkele stadswijk.

De wederopbouw na de oorlog bood kansen aan architectuurstijlen die uitstegen boven het historiserende van de Delftse School: Rotterdam is er het beste voorbeeld van. *Een geruisloze doorbraak* geeft een goed overzicht van de stijlen en van het architectuurdebat dat tot zulke verschillende uitkomsten leidde. Ook over de sociaal-economische en politieke achtergrond van de wederopbouw wordt uitvoerig, en zonder schroom, maar ook zonder ressentiment geschreven: de wederopbouw was een proces dat geleid werd door deskundige technocraten en deskundige bureaucraten die in overheidsdienst waren, die lieten zien wie de baas was en in de oorlog een apparaat hadden opgebouwd dat daarna niet ingrijpend veranderde en tot ongeveer 1960 in werking bleef. Dat gehele proces was alleen mogelijk, schrijft Cor Wagenaar in het hoofdstuk 'Wederopbouw. Idee en mentaliteit' omdat de belangen van de Nederlandse planners en de bezetters deels parallel liepen.

Het boek van Bosma en Wagenaar dat met zeer vele tekeningen en foto's is geïllustreerd, is een immense prestatie. De beschrijvingen van de wederopbouw van Rotterdam, Amsterdam (de jodenbuurt), Hengelo, Enschede, Groningen, Eindhoven, Noord-Brabant, Limburg, Nijmegen, Amhem, de Betuwe, Velsen, de IJmond, Den Helder, Den Haag, Walcheren, Middelburg en de dorpen en steden in de Grebbelinie zijn helder. Hun diepgang krijgen ze door het degelijke theoretische kader waarin ze geplaatst zijn. Zowel de politieke en sociaal-economische omwenteling die voorwaarde was voor het gestroomlijnde wederopbouwproces als de stedenbouwkundige veranderingen die zich voltrokken in en na de oorlog zijn met kennis, intelligentie en inzicht geanalyseerd. Ook de nieuwe productiewijzen als regiebouw en prefabricatie van bouwelementen komen aan de orde. Wie belang stelt in niet alleen stedenbouw en architectuur als het vormgeven van grote ruimten en bouwmassa's, maar ook in de denkwereld van de nieuwe bureaucratie die vanaf 1940 ontstond, kan dit boek niet overslaan.

Een schoonheidsfout in de redactie van dit mooi vormgegeven boek is het ontbreken van dateringen op een aantal plaatsen: niet eenieder weet wanneer Granpré Molière en Verhagen de uitbreiding van de Rotterdamse wijk Vreewijk schetsten, en het kost vaak veel moeite zo'n datering in de tekst op te sporen. Ook de illustraties zijn niet altijd gedateerd, of zelfs maar voorzien van een vermoedelijke datering. Maar dat zijn kleine fouten binnen een groot boek.

Tessel Pollmann

R. N. Voorneman, *Banjoe biroe XI. Een vrouwenkamp op Java* (Kampen: Boekcommissie Banjoe Biroe XI, 1995, 200 blz., f59,-, ISBN 90 9008633 1); H. L. Zwitzer, *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945* (Franeker: Van Wijnen, 1995, 429 blz., f49,50, ISBN 90 5194 138 2); H. Maier, D. Minde, H. Poeze ed., *Wisseling van de wacht. Indonesiërs over de Japanse bezetting 1942-1945* (Leiden: KITLV uitgeverij, 1995, 177 blz., f17,50, ISBN 90 6718).

Herinnering en geschiedschrijving hebben een moeizame relatie. Vooral mensen met traumatische ervaringen lijken een generaliserende historische benadering van hun persoonlijk verleden nauwelijks te verdragen, al eisen zij tegelijkertijd (historische) aandacht voor dat verleden. Wanneer gegeven feiten afwijken van de eigen herinnering of wanneer sfeertekeningen de juiste toon missen, wordt de auteur al snel het recht op beschrijving en oordeel ontzegd. Zonder herkenning geen erkenning voor geschiedschrijving van eigen historie. Het bewijst het hoogst persoonlijke, aan het ego gebonden karakter van herinneringen.

Daarom is het genre van een historisch verantwoord gedenkboek, waartoe twee van de drie hier besproken boeken behoren, altijd een spannend experiment. Voldoet het aan de eisen van de vroegere participanten en aan die van de historicus? Hebben die elkaar ontmoet in vragen en aandachtspunten, die voor beiden relevant zijn? Hier gaat het uiteraard alleen om de vraag naar de historische kwaliteit van de boeken.

Al zijn zij van verschillende aard en omvang, deze boeken overeen vrouwen- en twee jongenskampen uit de Tweede Wereldoorlog in Indië zijn historisch zeker geslaagd. Beide zijn geschreven op initiatief van voormalige jongeren uit de betrokken kampen, nu boven de vijftig jaar oud. Vragen van die generatie kampkinderen hebben de afgelopen tien jaar tot een golf van nieuwe herinneringsliteratuur en tot hernieuwd onderzoek geleid. De militair-historicus Zwitzer, zelf ex-kampkind in een ander kamp, beschrijft de jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati op Midden-Java. De jonge historicus Richard Voorneman stelde onder begeleiding van een commissie van voormalig geïnterneerden en met hulp van wetenschappelijke adviseurs een overzicht samen van het vrouwen- en kinderkamp Banjoe biroe XI uit dezelfde regio. Dat resulteerde in prachtig uitgegeven werken, met een voor ex-geïnterneerden waarschijnlijk zeer waardevolle hoeveelheid bijlagen waaronder plattegronden, persoonlijke brieven en naamlijsten.

De auteurs bieden een relevante analyse van dagboeken, memoires en archiefmateriaal. Voorneman beschikte daarnaast over een honderdveertig enquêtes. Zijn overzicht van de geschiedenis van het kamp Banjoe biroe is kort en krachtig. Deze verlaten KNIL-kazerne huisvestte aanvankelijk enkele honderden en tenslotte 2400 vrouwen en kinderen. Het boek maakt de lezer nog eens indringend bewust van de grote verschuiving die de overgang van burgerlijk naar militair bestuur in april 1944 voor de kampbewoners heeft betekend. Vanaf dat moment geen eigen meubels, bedden en afgesloten hoekjes meer, maar britsen die steeds meer mensen steeds minder ruimte boden. En vanaf dat moment ook strengere regels: een vaste dagindeling,